

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 57

NUMMER 2

MAART-APRIL 2010

- 3 Verkondigend karakter
Byzantijnse liturgie –**
Dolf Langerhuizen
- 6 Godsdiensten der Albanezen –**
Leo van Leijsen
- 10 Recensie –** *Katja Tolstaja*
- 12 Meditatie: Christus is verrezen!**
– *Vader Pavel Adelheim*
- 15 Genesis in de Vasten –** *Paul
Brenninkmeijer*

*Moeder Godsicoon van
Henk Schoonwater in
de Byzantijnse kapel in
Nijmegen. (Foto: S.
Savtchenko)*

- 18 Byzantijnse kapel Nijmegen –**
Paul Baars
- 22 Korte berichten**
- 23 Liturgieagenda**

Deze tweede Pokrof van 2010 opent met een artikel door Dolf Langerhuizen over de betekenis van de Byzantijnse Goddelijke Liturgie (eucharistie). Met name het verkondigend karakter ervan wordt belicht. Hiermee steekt het artikel in op het motto van de Zondag voor de Oosterse Kerken op 2 mei 2010, 'Straal van licht! De kracht van liturgie'. Leo van Leijsen schreef een overzichtsartikel over de verschillende religies en kerken onder de Albanezen. In een recensie door Katja Tolstaja van het boek over Lena Somers-Bondarenko's leven vangen we een glimp op van het harde leven van vrouwen uit stalinistisch Rusland, die in nazi-Duitsland dwangarbeid moesten verrichten en via huwelijken met Nederlandse mannen in Nederland terechtkwamen. In de meditatie midden in Pokrof staat Pasen centraal, het komende feest. Vader Pavel Adelheim uit Pskof tekent ervoor. Paul Brenninkmeijer behandelt de belangrijke plaats van het bijbelboek Genesis in de voorbereidingstijd op dat grote feest van Pasen. Paul Baars vertelt het oecumenische relaas van de Byzantijnse kapel in Nijmegen. In de tientallen jaren van zijn bestaan heeft deze gebedsruimte zich van een exclusief Byzantijnse katholieke kapel ontwikkeld tot een godshuis voor ook Servische en Russische orthodoxe parochies.

Wij wensen u veel leesgenot toe, met name in de dagen van Pasen, en een zalig Feest der Feesten. Christus is opgestaan!

Redactie Pokrof

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars, Wil van den Bercken, Paul Brenninkmeijer, Dolf Bruinisma, Geert van Dartel, Josephien van Kessel, Dolf Langerhuizen (hoofdredacteur), Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Heleen Murre-van den Berg, Katja Tolstaja, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Katholieke Vereniging voor Oecumene,
Biltstraat 121, 3572 AP Utrecht, tel. 030 -
2326907, e-mail: secretariaat@oecumene.nl,
internet: <http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingen dienen vóór 1 december in Utrecht te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven. De abonnementsprijs is €17,50, giro 5679145 (codes voor overboekingen vanuit buitenland: IBAN: NL 13 PSTB 0005679145 BIC: PSTBNL21) t.n.v. Tijdschrift Pokrof, Utrecht.
Opmaak: VANDARTEL, Oss
Drukwerk: Van Stiphout, Helmond.

Het verkondigende karakter van de Byzantijnse liturgie

Wanneer verkondiging en uitstraling in verband worden gebracht met de zondagse eredienst, dan denkt een katholiek of protestant christen waarschijnlijk aan een goede preek, aansprekende liturgische teksten, een voorganger met charisma en eventueel een goed koor. Het kerkgebouw zal niet in eerste instantie ter sprake komen.

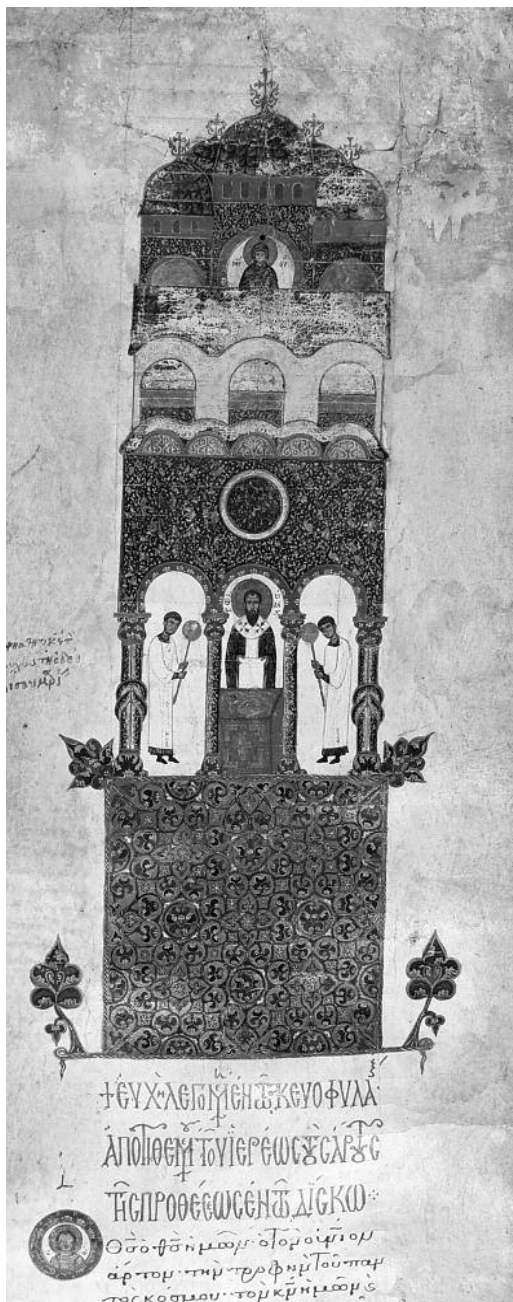
Maar ook kerkgebouwen hebben een boodschap en een uitstraling. Voor christenen in het Oosten is het kerkgebouw onlosmakelijk met de eredienst verbonden. Alles in de kerkruimte spreekt hen over God, Christus, de Moeder Gods en de heiligen. De symboliek van de ruimte straalt een boodschap uit.

Verkondigend kerkgebouw

Een Byzantijnse kerk is een geordende ruimte die uitnodigt om in een symbolische wereld in te treden. En men wordt door deze symbolische wereld beïnvloed. Dat hangt natuurlijk ook samen met de eigen plaats in de Byzantijnse traditie van de iconografie, die door de beeltenis laat zien wat het Woord verkondigt. Maar tevens is het meer dan dat. Voor de Byzantijnse traditie is er sprake van een soort sacramentele tegenwoordigheid. Muurschilderingen en iconen hebben een eigen plaats, ook in de concrete eredienst. Vandaar ook dat muurschilderingen en iconen naar vaste patronen worden geschilderd. Men kan dan ook steeds Christus herkennen. Men kan steeds opnieuw een bepaald thema, bijvoorbeeld Pasen, herkennen. Het gaat dan - bij wat is afgebeeld - niet zozeer om de feitelijke historie, als wel om de betekenis van de betreffende geschiedenis. Het kerkgebouw straalt uit dat de wereld van God en de aardse werkelijkheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Ze zijn niet los van elkaar te denken.

De Liturgie: symboliek en verkondiging

Binnen de ruimte van het kerkgebouw - die hier slechts zeer summier kan worden aangegeven - wordt de liturgie gevierd en beleefd. Onder liturgie wordt hier verstaan de viering van de

Basilius de Grote, omringd door twee diakens, viert de Goddelijke Liturgie. Miniatuur uit Griekse liturgische boekrol uit 1429 (Foto: Monastery of St. John the Theologian, Liturgical scroll n. 707)

1 Byzantijnse liturgie: Kleine Intocht (Foto: M. Reeuwijk-Jordens).

eucharistie. Symbolen en handelingen drukken het geloof uit in de werkzame God: Vader, Zoon en heilige Geest, en nodigen de mens uit tot vergoddelijking. Symbolen in de Liturgie verwijzen niet slechts, maar zijn ook dragers van datgene waarnaar ze verwijzen. De Liturgie vangt aan, als de priester op een zijtafel de offergaven klaarmaakt: de proskomidie. Uit het midden van het ongedesemde, met een kruis bestempelde brood snijdt hij een vierkant stuk. Dit wordt 'Lam' genoemd (naar Jes. 53: 'Als een lam wordt Hij ter slachtbank geleid'). Dit stuk wordt neergelegd op de pateen of diskos. Vervolgens snijdt de priester kleinere stukjes ter gedachtenis aan de Moeder Gods, Johannes de Doper en aan de engelen, de martelaren en andere heiligen alsmede de levenden en de overledenen. Deze handeling drukt uit de ene liturgische gemeenschap rond Christus. Tenslotte worden de gaven bewierookt. Vervolgens gaan priester en diaken naar het altaar. De diaken bewierookt het heiligdom, de iconen, de hele kerkrimte, waar het goddelijke aanwezig is en ook bewierookt hij de gelovigen, want zij zijn beeldrager Gods.

Nu zingen priester, diaken en koor de grote vrede-litanie 'Laat ons in vrede bidden tot de Heer'. Daarna volgen enkele kleinere litanieën. De opbouw van hetgeen daarna komt, is ongeveer hetzelfde als die in het Westen. De kleine intocht van het evangelieboek symboliseert het binnenkomen van de Wijsheid: Jezus Christus

zélf. Ook hier is opvallend hoe sterk in symbolen wordt gedacht die een andere, nl. Gods werkelijkheid uitdrukken. Daarna volgen de troparia en kondakia: de wisselende gezangen, die betrekking hebben op het mysterie dat herdacht wordt, of op de heilige wiens feest gevierd wordt. Er bestaan hiervan in de Byzantijnse ritus acht 'tonen'. Dan volgt het 'Svjati Bozje' (Heilige God), dat nog uit de vierde eeuw stamt en waarschijnlijk uit Syrië afkomstig is, waarna het prokimen (enkele psalmverzen) gezongen wordt.

Daarna volgen de lezingen van epistel en evangelie, waartussen een drievoudig 'alleluia' klinkt.

In de Byzantijnse Liturgie is niet voorzien in een officiële plek voor de preek, al gebeurt deze wél na het evangelie of na de communie. Na het evangelie of eventueel de preek kunnen worden aangegeven de dringende litanie, de litanie van de geloofsleerlingen, de litanie van de overledenen en twee litanieën van de gelovigen, maar meestal beperkt men zich tot de dringende litanie en die van de gelovigen.

Na afloop hiervan volgt de grote intocht met de gaven. De gehele kerk en vooral het altaar (de goddelijke troon) worden opnieuw door de diaken bewierookt. In processie brengen priester en diaken de gaven van de zijtafel over naar het altaar. Midden in de kerk blijft men even stilstaan: hiermee wordt het feit van de gemeenschap benadrukt met een gebed voor bisschoppen, priesters en gelovigen. Hiermee wordt uitgedrukt dat Christus, omringd door de engelen, door al de gelovigen (denk aan al die kleine stukjes brood op de diskos) optrekt naar het altaar.

Een bijzonder accent krijgt de aanwezigheid van de cherubijnen. Het koor laat de cherubijnzang 'Izje Cheruvimy' horen: 'Laat ons, die op geheimnisvolle wijze het beeld zijn van de cherubijnen, aan de levengevende Drievuldigheid het driemaal «Heilig» toezingen en nu alle aardse zorgen terzijde stellen.' Hierna zet de priester de pateen en de kelk op het altaar, bedekt ze met het velum (doekje) als aanduiding van de graflegging.

Dan roept de priester de heilige Geest aan door

het velum heen en weer te bewegen: de Geest wordt gevraagd te waaien en bezit te nemen van de gaven. Dit gebruik had eens alleen tot doel insecten weg te jagen, maar het heeft later in de Liturgie deze geestelijke betekenis gekregen.

Het proces van de vergoddelijking is de grondgedachte van de Byzantijnse liturgie: al het aardse is immers geroepen om vergoddelijkt te worden. Dát verkondigt deze Liturgie. De grootste intensiteit in dit proces wordt bereikt als in de epiclesse de heilige Geest over de gaven van brood en wijn wordt aangeroepen. Het is de diepste overtuiging van de christenen van het Oosten, dat brood en wijn dan worden veranderd in het Lichaam en Bloed van Christus. Maar, Jezus Christus is nooit alleen en daarom worden in de anafora (eucharistisch gebed) allen genoemd, die in zijn leven delen: op de eerste plaats de heilige Maagd en Moeder Gods: Maria. Ter ere van haar wordt een lofzang aangeheven 'Dostojno jest' ('Het is passend om U in waarheid gelukkig te prijzen, Moeder Gods'). Daarna worden ook alle heiligen herdacht als mede de overledenen, de leiders van de Kerken en alle gelovigen.

Aansluitend aan het eucharistisch gebed of de anafora volgt de litanie van voorbereiding op de communie, die uitmondt in het Otsje Nasj (Onze Vader) en vervolgens komt het gebed van de hoofdbuiging. Hiermee wordt Jezus' Godheid beleden en wordt gevraagd dat het ontvangen van deze kostbare gaven voor de gelovigen tot genezing en zegen moge strekken. 'Svjataja svjatim' (Het Heilige voor de heiligen) klinkt dan de roep van de priester. Het is het begin van de communieritus. Nadat de priester zelf aan de communie heeft deelgenomen, worden ook de gelovigen uitgenodigd te naderen tot de Tafel van de Heer. Naar goed gebruik ontvangen zij de communie onder twee gedaanten. Dit is de hoogste graad van vergoddelijking die een mens ten deel kan vallen; een vergoddelijking die echter de opdracht inhoudt om voor elkaar te bestaan als leden van één Lichaam. Het vieren van de Liturgie is niet vrijblijvend, maar heeft wel degelijk consequenties voor het alledaagse leven. In twee gezangen 'Videchom' ('Wij hebben het ware Licht gezien') en 'Da ispolnjatsja' ('Moge onze mond vervuld zijn van lof') wordt het bestaan van de mens in Christus bezongen.

Slot van de Liturgie

Dan volgt het einde van de Goddelijke liturgie, bestaande uit de slotlitanie, het gebed tot Christus (het 'gebed achter de ambo'), de zegen en de

wegzending. Op zondag begint het gebed van de wegzending veelal met de woorden 'Dat Christus, die uit de doden is opgestaan,... Zich over ons moge ontfermen en ons moge redden, want Hij is goed en een vriend van de mensen'. Dat is het meest wezenlijke punt in de Byzantijnse liturgie: het gaat om Hem die uit de doden is opgestaan. Hij is de levende Heer, die ons in de doop zijn leven gegeven heeft en die ons op de weg naar de vergoddelijking heeft gesteld. En in die Goddelijke Liturgie maakt Hij ons steeds meer deelgenoot aan Zijn eigen leven, zodat niet wij meer zullen leven, maar Christus in ons. Dat is een gave aan ons die geloven; zij houdt tevens de opgave in om in diepe gemeenschap en verbondenheid met onze naasten te leven.

Als uiting daarvan wordt aan het einde van de liturgie bij gelegenheid het 'Mnogaja leta' (Nog vele jaren) gezongen voor de kerkelijke leiders, voor het eigen land en degenen die daar verantwoordelijkheid dragen, voor de plaatselijke gemeenschap en voor alle rechtgelovige christenen. 'Mnogaja leta': 'Heer bewaar en zegen hen nog vele jaren'.

Schoonheid en symboliek: een inspirerende weg

De Byzantijnse liturgie laat ons zien, sterker nog: - leert ons - dat liturgie schoonheid mag zijn en worden. De optie van vergoddelijking is sterk aanwezig: namelijk de mens verder brengen naar de wereld van God. De band met het concrete leven dient hierbij niet verloren te gaan. De kerkvader Johannes Chrysostomus, heeft dit veelvuldig benadrukt. Wie de Goddelijke Liturgie viert, kan dit niet doen zonder de band met zijn medemensen, in het bijzonder de armen, daadwerkelijk te bewaren. De inrichting van het kerkgebouw, de iconen, de symbolen en de liturgische handelingen verkondigen dat wij deel zijn van de ene gemeenschap: zij die in Gods heerlijkheid zijn en wij die daarnaar onderweg zijn. Tijdens de Goddelijke Liturgie wordt heel de mens aangesproken, alle zintuigen, het oog door de iconen, het oor door de teksten en de muziek, de neus door de wierook, de goede geur. Dit alles vraagt een aandachtige benadering en beleving. Haast is hier niet geboden. De uitstraling van de liturgie en de zegingskracht van de symbolen verheffen ons tot goddelijk leven. Het ontdekken en beleven hiervan in een gemeenschap van gelovige medemensen blijft een boeiende en inspirerende weg.

Dolf Langerhuizen

De godsdiensten van de Albanezen

In oktober 2009 verscheen een interessant artikel in Trouw¹ over een (kleine) opleving van de Rooms-katholieke Kerk in Kosovo, het grotendeels Albanese gebied van voormalig Joegoslavië dat zich in 2008 onafhankelijk verklaarde van Servië. Algemeen bekend is dat Albanezen in Albanië en Kosovo in meerderheid moslim zijn, maar ze blijken ook katholiek te zijn. Dat wisten we natuurlijk al wel een beetje. De onvolprezen Moeder Teresa van Calcutta was van oorsprong een rooms-katholieke Albanese uit Skopje,

Macedonië, weer een ander gebied waar veel Albanezen wonen. Zij - of beter haar lichaam - kwam in diezelfde afgelopen oktober in het nieuws toen het land Albanië min of meer haar stoffelijke resten opvroeg om ze te herbegraven. Ongetwijfeld om Albanië - waar ze feitelijk niet eens vandaan kwam, ze kwam tenslotte uit Macedonië! - meer te doen delen in haar roem. Zowel haar congregatie van de Missionarissen van Liefde als de Indiase regering wees het verzoek als volstrekt absurd van de hand. Albanezen: moslim dus, en christen! Maar hoe zit het nu eigenlijk? Hieronder een korte verkenning van het - inmiddels internationale - Albanese religieuze landschap.

Ja, Albanezen vind je in vele landen en gebieden. Allereerst in Albanië, Kosovo en Macedonië, maar ook elders op de Balkan en in de wereld (zie kadertje pag 7). Albanië zelf heb ik ooit in 1983 alleen maar vanuit het toenmalige Joegoslavië heel in de verte aan de overzijde van het

Albanees-orthodoxe kathedraal van de Vrijzegenis, Korça (Albanië).

Meer van Ohrid (stad in Macedonië) zien liggen. Albanezen had ik al eerder in 1973, op weg naar Griekenland voor een bezoek aan Athos, vanuit de trein op hun ossenkarren voorbij zien trekken. De mannen onder hen met hun karakteristieke helwitte petjes op, konisch van vorm en randloos. Dit was duidelijk in mijn ogen moslimgebied. De islam is onder de Albanezen van Kosovo, maar ook in Albanië zelf, getalsmatig de grootste godsdienst.

Oorsprong

Toch is de islam niet de oorspronkelijke godsdienst van de Albanezen. De oorspronkelijke godsdienst is natuurlijk een - wat ik maar gemakshalve noem - 'heidense' religie geweest, maar het christendom moet een klein anderhalf millennium eerder dan de islam in deze gebieden verbreid geweest zijn. Paulus reisde al in deze contreien. Getuigenissen over de aanwezigheid van het christendom gaan terug tot minstens de 4^e eeuw.

De Albanezen zijn een oeroud Europees volk dat al duizenden jaren aan de oostelijke zijde

¹Anke Truijten, 'Katholicisme bloeit op in Kosovo', Trouw 19 oktober 2009, p 24.

van de Adriatische Zee woont. Vele eeuwen voordat Slaven en later Turken deze zuidelijke regio's van de Balkan gingen bewonen. Men zegt wel dat Albanese afstammen van de oude Illyriërs. In elk geval spreken ze een indo-europese taal, dus heel ver verwant met Nederlands, Frans, Grieks, Russisch etc.

Orthodoxen en rooms-katholieken

De kerstening ging geleidelijk in dit gebied, dat aanvankelijk kerkelijk viel onder Rome en politiek onder Byzantium (en later ook kerkelijk). Na het schisma van 1054 tussen Rome en Constantinopel zetten de noordelijke streken van het Albanese woongebied het christendom uiteindelijk voort in zijn westerse Latijnse vorm, zodat er in Noord-Albanië en het ten noordoosten van Albanië gelegen Kosovo relatief veel rooms-katholieken van de Latijnse ritus wonen. Zuidelijker bestendigde het Byzantijnse christendom zich: in zuid-Albanië en Griekenland zijn de Albanese christenen oosters-orthodox. De Albanese moeten ooit in naam vrijwel allemaal christenen geweest zijn, zij het kerkelijk niet homogeen, want zowel Latijns als Byzantijns van snit.

Komst van moslims

Halverwege de 15^e eeuw verliezen de christenen in het gebied, waaronder de Albanese, de strijd tegen de Osmanen, de moslim-Turken die vrijwel geheel de Balkan veroverden. Hoe reageerden de Albanese in religieus opzicht? Menigeen ging over naar het nieuw ingevoerde geloof. De moslims gingen de meerderheid vormen onder de bewoners van Albanië en Kosovo, over het algemeen soennieten, de variant zoals we die ook kennen uit bijvoorbeeld Turkije, Syrië en Marokko, met een minderheid van bektashi's, een op de sjia en het soefisme geënte geloofsrichting. Moslim-Albanese hebben in het Osmaanse Rijk een belangrijke rol

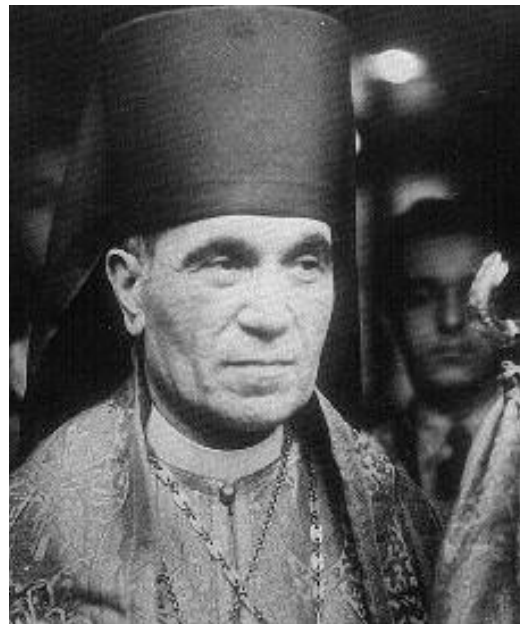
Albanese overal ter wereld

Albanese wonen behalve in Albanië ook in Kosovo, Macedonië, Montenegro, Griekenland (50.000 à 150.000, recente immigranten met Albanese staatsburgerschap niet meegerekend), Turkije (1,3 miljoen, meest geassimileerd), Egypte (18.000), Sardinië, Sicilië en het zuiden van de Italiaanse 'laars'. Met Italië zijn de banden altijd sterk geweest. Zo kwam de bekende communistische politicus en theoreticus A. Gramsci († 1937) uit een christelijke Albanese familie die halverwege de 19^e eeuw nog naar Sardinië was geëmigreerd. Men emigreerde ook naar de 'Nieuwe Wereld': Argentinië, Brazilië, Mexico, alsook Canada (15.000), maar vooral naar de VS (115.000). De groep Albanese in de VS bestaat uit verschillende golven immigranten uit Albanië, Kosovo, Italië, waaronder katholieken, orthodoxen, moslims. Bekende Amerikaanse Albanese zijn de *Belushi brothers*, twee beroemde acteurs.

gespeeld. Zo behoorde de dynastie die eerst de Osmaanse *khedive* ('onderkoning', gouverneur) van Egypte en later 's lands koning leverde, tot de Albanese-Turkse bovenlaag van Egypte, totdat Nasser's revolutie in 1952 het tapijt onder zowel de koning als deze elite wegtrok. Maar hoe verging het de christenen, die christen bleven? Sommigen werden, volgens het artikel in Trouw, crypto-katholiek: aan de buitenkant moslim, maar binnenshuis en in de familie christen – zoiets als die Portugezen en Spanjaarden die tot in de 20^e eeuw hun oorspronkelijk joodse geloof of minstens gebruiken trouw waren gebleven achter – in dat geval – een officieel katholieke façade.

Grieks-katholiek

Anderen namen in verschillende golven de wijk naar de overzijde van de zee en streken neer in het zuiden van het

1 Aartsbisschop Fan Noli.

De belangrijkste Albanese kerken wereldwijd

• **Orthodoxe Kerk van Albanië** (feitelijk zelfstandig sinds 1922, autocefalie erkend in 1937). Hoofd is aartsbisschop Anastasios, overigens etnisch en qua staatsburgerschap een Griek van komaf, maar de Albanees-orthodoxe zaak toegeedaan.

• **Rooms-katholieke Kerk in Albanië** (twee aartsbisdommen: Tiranë-Durrës en Shkodrë-Pult). Grieks-katholieke Kerk in Zuid-Albanië, bisschop Hil Kabashi (apostolische administratie onder r.k. aartsdioceses Tiranë-Durrës).

Deze in 1939 opgerichte apostolische administratie voor zo'n honderd Albanees-orthodoxen die ± 1900 katholiek waren geworden, telt thans maar één kleine Grieks-katholieke parochie met basilianessenkloostertje in Elbasan. Het merendeel van de in totaal 3.500 gelovigen is thans van de Latijnse ritus.

• **Rooms-katholieke Kerk in Kosovo**, bisschop Dodë Gjergji van Prizren (apostolische administratie onder bisdom Skopje).

• **Italo-albanese Grieks-katholieke Kerk in Italië**, twee eparchieën (rechtstreeks onder zetel van Rome). Onder deze bisdommen ressorteren ook parochies van de Latijnse ritus.

De huidige vice-secretaris van de Pauselijke Raad voor de Eenheid, mgr Eleuterio F. Fortino, stamt uit deze groep en is naast zijn functie in het Vaticaan ook pastoor van de katholieke Griekse kerk S. Atanasio de' Greci in de stad.

• **Albanian Orthodox Diocese in America**, bisschop Nikon [Liolin] (in 'Orthodox Church in America', autocefaal), 13 parochies.

• **Albanian Orthodox Diocese of America**, bisschop Ilia [Katre] (onder Grieks-orthodox aartsbisdom van Noord-Amerika, patriarchaat van Constantinopel), 2 parochies.

Dit is een klein bisdom van Albanese orthodoxen die de aansluiting bij de OCA niet konden mee voltrekken.

• **Protestantisme**. Er zijn in Albanië ook kleine protestantse kerken.

De Albanese kerken van de Byzantijnse traditie hebben als zang de Byzantijnse ('Griekse') kerkmuziek, in Amerika ook Russisch-Slavische melodieën, o.a. gearrangeerd door Fan Noli. De liturgische taal is Albanees, met ook Grieks (in Albanië en Italië). In Italië daarnaast Italiaans en in de VS tevens Engels.

Albanië, streng communistisch sinds 1944, was vanaf 1967 tot de politieke overgangperiode vlak na 1990 het enige land ter wereld waar godsdienst überhaupt verboden was. Kosovo en Macedonië vielen onder het communistische Joegoslavië, waar godsdienst weliswaar niet was verboden, maar wel op allerlei manieren van staatswege werd beknot. Statistieken zijn als het over oosterse christenen gaat specimina van het betere goochelwerk. Zo ook hier, maar bij alle illusionisme geven de cijfers toch enig idee:

- **Albanië** (± 3,6 miljoen inwoners, waarvan een kleine 60.000 etnische Grieken) zou 70 % moslims, 10 à 20 % oosters-orthodoxen (cijfers kerk: 700.000) en 9 à 10 % rooms-katholieken tellen. Bij deze cijfers gaat men er gemakshalve vanuit dat na meer dan dertig jaar straf staatsatheïsme toch nog vrijwel iedereen een religie aanhangt. Andere cijfers gaan dan ook uit van de aanname dat de grootste levensbeschouwelijke groep onder de inwoners van Albanië die van de atheïsten is.

- **Kosovo** (1,8 à 2,1 miljoen inwoners, grotendeels moslim-Albanezen) zou 60.000 rooms-katholieken hebben. Behalve de etnische Serviërs van Kosovo zijn er geen orthodoxen onder de Albanese Kosovaren. Daarvoor was de Orthodoxie in het voormalig onder Servië ressorterende Kosovo te zeer op etnisch-Servische leest geschoeid.

Italiaanse vasteland, op Sicilië tot aan Sardinië toe. Er waren onder de vluchtelingen ook Grieken. Opmerkelijk was dat Zuid-Italië en Sicilië nog dorpen kenden met Griekstalige inwoners, de verre nazaten van de Grieken uit de Oudheid en de Byzantijnse tijd. Die hadden in de 15^e eeuw overigens al veel verloren van hun taal, gebruiken en ook Griekse ritus (de weinige Griekssprekende dorpen in Italië zijn

anno 2009 allemaal katholiek van de Latijnse ritus). Op een of andere manier revitaliseerden de orthodoxen onder de Albanese vluchtelingen de oude Zuid-Italiaanse Byzantijnse kerkelijke structuren, zij het ressorterend onder de zetel van Rome, zoals de oorspronkelijke Byzantijnse christenen van de regio dat altijd waren geweest. De Albanese orthodoxen werden dus 'grieks-katholiek'. Hier liggen de wor-

Grieks-katholiek bisschop Sotir van Piano degli Albanesi in Italië (midden) tijdens een plechtigheid in de openlucht op Theofanie (6 januari, Doop van Jezus).

tels van de huidige twee zogeheten Italo-griekse of ook wel correcter Italo-albanese katholieke bisdommen van de Byzantijnse ritus: de eparchie van Lungro in Calabrië (de 'hak van de laars') en de eparchie van Piana degli Albanesi op Sicilië.

De thuisblijvers

Weer andere Albanezen waren in staat zonder dubbellevens of vlucht hun oude christelijke geloof ter plekke trouw te blijven. Dit betreft de minderheden van rooms-katholieken van de Latijnse ritus in Albanië en Kosovo, en van de orthodoxen in Albanië zelf en de Albanezen in Griekenland. In Albanië is er de belangrijke Albanees-orthodoxe Kerk. Er bestaat ook in Albanië een zeer kleine Albanese Grieks-katholieke gemeenschap (zie kader pag 8).

In Griekenland liggen de nationale sentimenten van de orthodoxe Albanezen gevoelig, aan beide zijden. De Griekse staat is niet tuk op Albanees nationalisme binnen zijn grenzen en dus ook niet op aspiraties van een eigen orthodoxe Albanese identiteit in Griekenland. De zogeheten *Arvanites* zijn overigens binnen de geschiedenis van het moderne Griekenland niet weg te denken. Toen Athene in het kielzog van de Griekse Onafhankelijkheid (1821) in 1833 de hoofdstad van het land werd, was het een door Albanezen bewoond dorp. En op taalkaartjes van Bosatlassen uit het begin van de 20^e eeuw is nog duidelijk te zien dat de Alba-

nese taal reikte tot in Attica en de Peloponnesus.

Amerika

Een belangrijk man was Fan (Theofan) Noli (1882 - 1965), een veelzijdige Albanees-Amerikaanse persoonlijkheid: geboren in Albanië, opgeleid in de VS, priester, geleerde, politicus, premier van Albanië (1924), vluchteling naar West-Europa, immigrant in Amerika, bisschop van het Albanees-orthodoxe diocees aldaar. Met hem hebben we de stap gezet naar de Albanese gemeenschap van de VS, die overigens niet alleen uit orthodoxen bestaat, maar bepaald heterogeen is (zie kader pag 7). De orthodoxen onder de Amerikaanse Albanezen kunnen hun eigen tradities bewaren binnen het door bisschop Fan Noli georganiseerde bisdom, dat thans een Albanees-orthodox diocees is in de zogeheten *Orthodox Church in America*.

De taal in de Albanees-orthodoxe kerk was Grieks, maar van Fan Noli ging de eerste impuls uit tot een vertaling van de orthodoxe liturgie in het Albanees. Het Albanees wordt dan ook pas sinds de 20^e eeuw als liturgische taal gebezigd, eerst onder immigranten in de VS (1908) en West-Europa (1911), later in Albanië zelf (vanaf 1930). In ruim een eeuw tijd hebben zich de Albanese orthodoxen een eigen identiteit verworven. En het rooms-katholicisme in Kosovo maakt een bescheiden heropleving mee. Het Albanese christendom als geheel is klein, maar niettemin wereldwijd een realiteit.

Leo van Leijssen

“Ik word besprongen door een wolfshond – mijn tijd”.¹

Twaalf dagen in november. Herinneringen van Lena Somers-Bondarenko.

Een ‘wolfshond-eeuw’, dat was de twintigste eeuw volgens de Russische dichter Osip Mandelstam. *Twaalf dagen in november. Herinneringen van Lena Somers-Bondarenko* door Eelke Jager laat je opnieuw huiveren bij de afspiegeling van de vorige eeuw in een levensverhaal. Een oudere vrouw, geboren in de Oekraïne maar sinds vijftien jaar wonend in Nederland, vertelt over haar leven. In deze levensherinneringen wordt niet gereflecteerd op de mondiale problemen. En juist daarom krijgen grote vraagstukken van politieke regimes, oorlogen, keuzevrijheid, inburgering en vrouwenemancipatie een gezicht. Lena Bondarenko werd geboren in een klein dorp in Oost-Oekraïne. De Oktober-revolutie van 1917 had een burgeroorlog ontketend, waarbij Lena’s dorp ten prooi viel aan roofbendes. Oekraïne werd formeel lid van de Sovjet-Unie in 1922, Lena’s geboortjaar. Binnen een paar jaar begonnen de communisten met de gedwongen samenvoeging van landbouwbedrijven, de collectivisatie. In het kader hiervan werd de overheid voor een groot deel verantwoordelijk voor hongersnood in de Oekraïne eind 1932 – begin 1933. Terwijl de Sovjet-Unie miljoenen tonnen graan naar het buitenland bleef exporteren, stierven – volgens de hoogste statistieken – zeven miljoen mensen in de Oekraïne van de honger. Lena’s ouderlijk huis en hun paard werden gecollectiviseerd. Het hele gezin, dat tien mensen telde, werd gehuisvest in één kamer. De hongersnood trof ook Lena’s dorp; volgens haar overleed driekwart van de dorpsbevolking: “Onze buurman had vier kinderen, drie jongens en een meisje. Ook zijn gezin had nauwelijks te eten en op een gegeven moment heeft hij tegen zijn vrouw Paraska gezegd: ‘We kunnen één jongen en het meisje houden, twee jongens moeten doodgaan.’ En zo is het gebeurd, zij kregen niets meer. Mijn moeder vertelde dat Paraska tegen haar zei: ‘Ik hoor nog de stemmen van die jongens: Mama eten, mama eten!’ Een andere vrouw uit ons dorp heeft met haar dochter in wanhoop haar twee dode zonen opgegeten. Dat

1 Cover van ‘Twaalf dagen in november’.

is uitgekomen toen ze later in een droge put het hoofd van een van de jongens hebben gevonden. Zij is toen gearresteerd en op het politiebureau gemarteld om haar te laten bekennen. Daarna is ze niet meer teruggezien.” (pag 12). Armoede en honger lijken Lena’s jeugdherinneringen tot aan haar komst in Nederland te overheersen. Andere aspecten van het Sovjetleven die te maken hebben met de mondiale problemen, betreffen de ontwrichting van gezinnen en de diepe immoraliteit binnen de samenleving. Lena vertelt pas op haar achttiende kennis met haar grootmoeder te hebben gemaakt. Het is wellicht overbodig te vermelden dat hechte familiebanden zeer typerend voor Oost-Europa zijn. Uiteraard vindt men allereerst een illustratie van immoraliteit in de hierboven aangehaalde hongersnoodverhalen. Daarachter

¹ Osip Mandelstam, vertaling: Kees Verheul.

steekt immers de vraag naar de rol en verantwoordelijkheid van de staat. Een ander voorbeeld is Lena's onvermogen om twee aspecten van de sociale functie van een persoon met elkaar te rijmen. Lena werkte een tijdje als griffier bij een rechtbank. Zij vertelt niet te kunnen bevatten dat een Russisch-orthodox priester dezelfde man bleek te zijn "die als assessor naast de voorzitter van de rechtbank had gezeten en de mensen zo streng had gestraft" (pag 18).

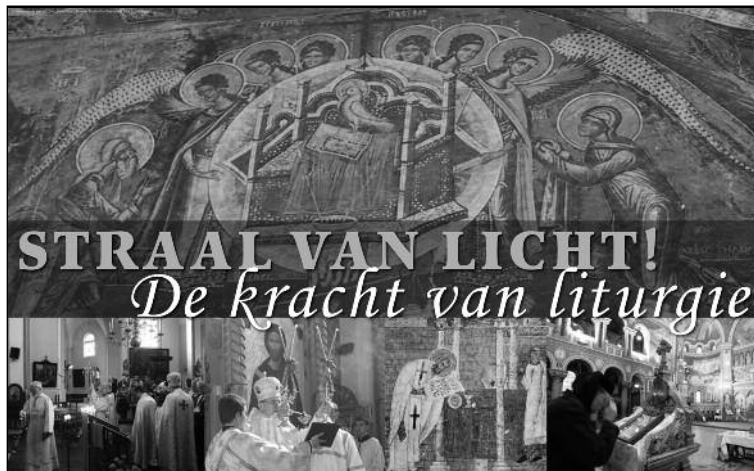
Toen zij in november 1942 door de Duitsers werd weggevoerd, sprak een van haar zusters de hoop uit dat het leven in Duitsland beter zou zijn dan in de Sovjet-Unie. Ondanks de grote ontberingen, permanente honger en het zware werk in de Duitse fabrieken lijken de twaalf da-

gen van haar reis naar Duitsland een beter tijdperk voor Lena in te luiden. Wellicht is hiermee ook het eerste gedeelte van de boektitel verklaard. Op dit punt van haar herinneringen aangekomen, vertelt ze voor het eerst over haar hobby - volksmuziek. In Duitsland ontmoette zij haar toekomstige man, een Nederlander, met wie zij samen tien kinderen kreeg. Al was haar leven in Nederland niet altijd makkelijk of zorgeloos, Lena wist zich te ontwikkelen van een buitenstaander tot iemand die welkom is, iemand die "wordt geroepen".²

Katja Tolstaja

Eelke Jager, *Twaalf dagen in november. Herinneringen van Lena Somers-Bondarenko*, Eindhoven: Snep 2009, 40 pp.

² Vgl. titel van laatste hoofdstuk, 'Wachten tot je wordt geroepen'.

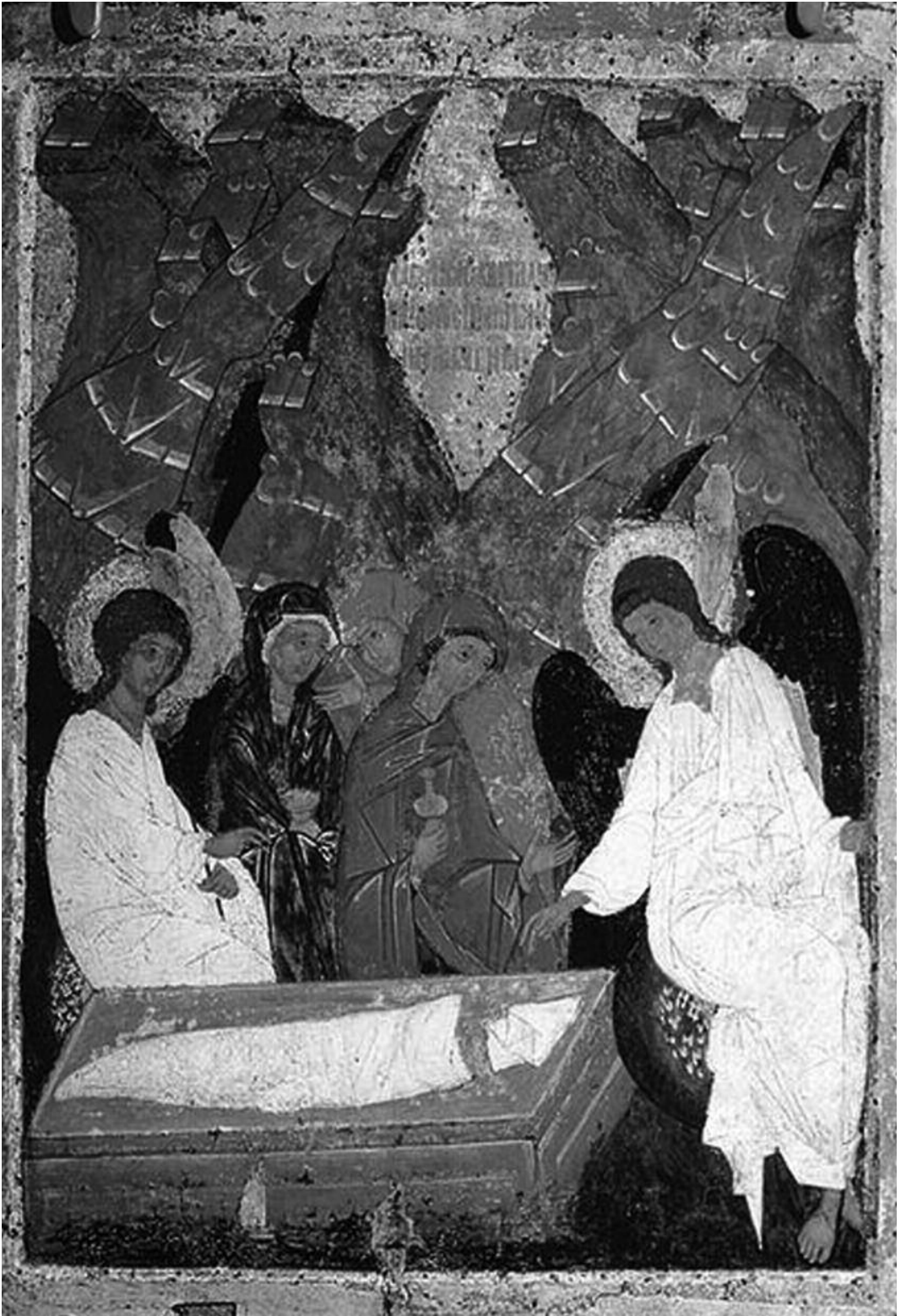
Zondag voor de Oosterse Kerken 2 mei 2010

Straal van licht! De kracht van liturgie

Centraal staan dit jaar de kracht en uitstraling van de Byzantijnse liturgie. Materiaal, zoals de poster (steevast aan alle rooms-katholieke parochies toegestuurd) en de preek- en liturgiesuggesties (leverbaar vanaf de Goede Week), alsook alle overige informatie zijn verkrijgbaar bij de Katholieke Vereniging voor Oecumene, tel. 030-2326907, e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website: www.oecumene.nl.

Project

De collecte op de Zondag voor de Oosterse Kerken 2010 zal ten bate zijn van het Instituut voor Oecumene van de Katholieke Universiteit van Lviv in Oekraïne. Dit oecumenisch instituut wordt geleid door de orthodoxe historicus dr. Antoine Arjakovsky. Het instituut zet zich in om de kloven tussen de kerken in Oekraïne (verschillende orthodoxe jurisdicties, grieks-katholiek, Latijns-katholiek) te overwinnen en heeft daarbij ook goede resultaten geboekt. Ondersteuning van zijn oecumenische onderwijsprogramma's en de sociale week die het jaarlijks organiseert is zeer nodig. Voor uw steun: ING **1087628** t.n.v. Katholieke Vereniging voor Oecumene, Utrecht o.v.v. Oecumenisch Instituut Oekraïne.

Paaspreek van aartspriester Pavel Adelheim

Vader Pavel Adelheim (1938) is een Russisch-orthodoxe priester in de Russische stad Pskov. Hij was rector ('pastoor') en is nu tweede priester van de parochie van de Mirredragende Vrouwen in die stad. Rond die parochie begon hij enkele sociale en educatieve activiteiten: een Orthodoxe school en een weeshuis. Zijn preken worden in Pskov zeer gewaardeerd en zijn deels uitgegeven door de Orthodoxe Kerk (in het Buitenland) in Australië. Hieronder de vertaling van een van zijn uitgegeven preken (Pskov 1990, vertaald door P. Baars, uit: *Over Pasen. Verzameling van verhalen en preken* [in het Russisch], Svato-Troitskaja Sergijeva Lavra 2004)

Christus is verrezen!

Deze gebeurtenis is een bron van kracht en vreugde geworden voor miljoenen christenen gedurende de afgelopen 2000 jaar. Dat is een duidelijk zichtbaar historisch feit. Hoe gaat de hedendaagse mens om met de verrijzenis van Christus? Hoe beleven we deze woorden: "Christus is verrezen!"? Nemen we deze woorden aan of keren we ons ervan af. In beide gevallen rust op ons een serieuze verantwoordelijkheid.

Wanneer de mens de verrijzenis van Christus aanvaardt, is hij verplicht op aarde heilig en vreugdevol te leven, opdat hij met Christus zal verrijzen. Je kunt niet geloven in de verrijzenis en tegelijk leven in haat, kwaadheid, jaloezie, gierigheid, hebzucht en wellust. Wanneer de mens de verrijzenis verwerpt, accepteert hij de dood als de natuurlijke, noodzakelijke en bewuste afsluiting van het leven, als de afrekening en conclusie

ervan. Maar het leven is vanzelfsprekend en de mens verheugt zich in het leven. De dood vervult hem met schik en lijden. Uit heel zijn wezen protesteert hij tegen de dood, strijdt tegen haar en laat zich alleen door haar overmacht overwinnen. De verrijzenis van Christus geeft ons het fundament om zelfbewust en vreugdevol te leven op aarde. De verrijzenis van Christus bevestigt ons zelfbewustzijn en de waarde van ons streven naar het eeuwige leven. Voor miljoenen hedendaagse christenen is de verrijzenis van Christus nog steeds een bron van kracht en vreugde in het leven.

"De dood en de tijd regeren de wereld,
maar u moet hen geen heersers noemen.
Alles verdwijnt, draaiend, in het graf,
alleen de Zon van de Liefde blijft onbewegelijk"
(V. Solovjév)

Het menselijke bewustzijn wil zich niet verzoenen met dood en vernietiging. Het kan niet begrijpen wat het betekent 'er niet te zijn'. Met heel zijn wezen protesteert de mens tegen de dood en het niet-zijn. Daarom neemt Christus' verrijzenis onder alle christelijke feesten een zo buitengewone plaats in. Daarin ligt het fundament voor onze dorst naar onsterfelijkheid en naar het eeuwige leven. Maar voor een mens is dat verlangen niet genoeg. De verrijzenis zal onze lichamelijke toestand veranderen. Maar wat heeft dat voor zin, als onze ziel niet verandert? Het aardse leven is aan de mens gegeven met de volgende bedoeling: de tijd en het geweten zijn ons gegeven voor de strijd tegen de angsten en de driftigheid. En wij

zijn bedroefd, wanneer wij toch een onwaardig leven leiden. Het geeft innerlijke pijn dat de verrijzenis tot eeuwig leven bestaat. Er brandt iets in ons. Want we worden ons ervan bewust dat het leven dat door de verrijzenis is omgevormd en onze gevallen geest nog niet overeenstemmen.

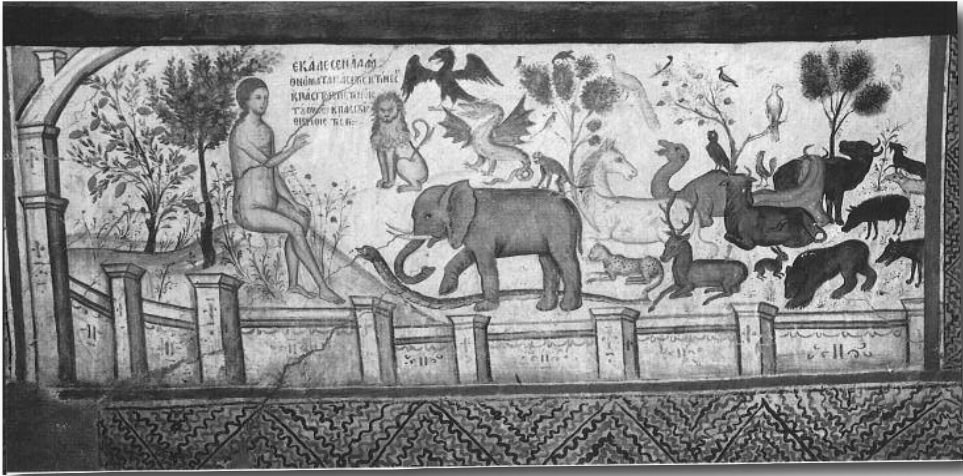
Als wij een onwaardig leven leiden, wat voor nut heeft de onsterfelijkheid dan wanneer ik vastgeketend ben, als met kettingen, door doelloosheid, driftigheid, gierigheid, jaloezie, dronkenschap, geniepigheid, kwaadheid, wreedheid en wraakzucht? Als ik dat soort dingen mij zo heb eigen gemaakt dat het mijn tweede natuur is geworden? Als ik mijzelf niet kan losmaken van mijn angsten? Als mijn geest zo volledig in beslag is genomen door angsten dat van mijzelf niets anders overblijft dan driftigheid? Hoe kan ik mijzelf verheugen over de verrijzenis, wanneer in mijzelf niets is verrezen, wanneer alleen alle angsten verrijzen, waardoor ik nu word gekweld? Als alles wat mij lief en dierbaar is, niet geschikt is voor het eeuwige leven, dan wordt de verrijzenis in mijn leven een eeuwige kwelling. In het aardse leven is de dood een begrenzing van het kwaad. In het eeuwige leven is geen begrenzing: de eeuwige vreugde van de nabijheid met God. Het verdriet van de zondaars is ook eeuwig. Bij hen zullen hun angsten verrijzen en in hen zal opnieuw een onblusbaar vuur ontbranden.

Verheugt u in de verrijzenis van Christus. Verheugt u in uw eigen verrijzenis in Christus, maar onthoudt: de tijd van het aardse leven moet je gebruiken voor de reiniging van het geweten, voor de omvorming van de geest.

“O mens, sla je vleugels uit, Christus is verrezen en wacht op jou. Amen”

Vader Pavel Adelheim

Genesis in de tijd van Vasten

In de Byzantijnse traditie wordt het eerste bijbelboek, Genesis, gelezen in de Veertigdagentijd ofwel Grote Vasten. Met de oude kerkvaders als gids staat Paul Brenninkmeijer bij enkele teksten uit dit bijbelboek stil.

Hoe moeten we het scheppingsverhaal in Genesis 1 opvatten? Andries Knevel gooide ruim een jaar geleden bij de EO-aanhang de knuppel in het hoenderhok, door te zeggen dat hij de schepping in zes dagen niet letterlijk nam en de evolutieleer geloofwaardiger vond. Er zijn nogal wat Nederlanders voor wie dat schokkend is. Zij houden vast aan de letterlijke interpretatie van het scheppingsverhaal. De orthodoxe bisschop Kallistos Ware erkent dat er ook orthodoxe gelovigen zijn die het scheppingsverhaal in Genesis letterlijk opvatten, maar dat is niet de officiële opvatting van de Orthodoxe Kerk. Overigens ook niet van de Rooms-katholieke Kerk, die in al 1950 de evolutieleer acceptabel achtte als verklaring voor het ontstaan van de soorten van planten en dieren in de wereld, op voorwaarde dat men blijft geloven dat de ziel van iedere mens apart door God geschapen wordt. God geeft zijn openbaring niet om ons te infor-

Adam die de dieren een naam geeft. Fresco Meteoraklooster van de H. Nicolaas (Griekenland).

meren hoe de wereld in elkaar zit en tot stand gekomen is. Daar is de wetenschap voor.

Kerkvaders over Genesis

De kerkvaders hadden een ander wereldbeeld dan wij. Velen meenden, net als de bijbelschrijvers, dat de aarde een platte schijf was, en de hemel een soort stolp erboven. Er waren wateren boven dit hemelgewelf en de aarde zelf rustte op zuilen in water: het water beneden. Genesis bevestigde dus dit wereldbeeld.

Voor de kerkvaders zijn er verschillende manieren om de bijbelteksten te verstaan. De eerste is de letterlijke of historische zin, maar minstens zo belangrijk is de geestelijke betekenis. Kallistos Ware wijst op Gregorius van Nyssa († 395) die gezegd heeft dat Genesis geen letterlijke geschiedenis weergeeft, maar een leer verkondigt in de vorm van een verhaal. En als het gaat om Genesis 2, leerde reeds Origenes (3^e eeuw) dat Adam niet een persoonsnaam is, maar gewoon mens betekent, u en ik dus. Origenes kende het Hebreeuws goed.

Genesis 1 vertelt dat God de hemel en aarde schept door zijn woord: "Hij sprak en het werd" De Kerkvaders zien in dit woord Christus: hier wordt al een perspectief geopend naar het geheim van de Menswording.

‘Naar Onze gelijkenis’

Uitvoerig staan de kerkvaders stil bij Genesis 1, 27: “God sprak: nu gaan Wij de mens maken als beeld van Ons, naar Onze gelijkenis”.

Ieder mens is uniek, onvervangbaar. Ieder mensenleven vraagt het grootste respect. Elke mens heeft een eigen te respecteren vrijheid en een goddelijke waardigheid. We kunnen een mens niet begrijpen zonder een lijn met God. Hij of zij staat in een verticale relatie met God, of men zich daar van bewust is of niet.

In hoeverre is de mens na de zondeval nog beeld van God en op God gelijkend? De kerkvaders maken onderscheid tussen beeld en gelijkenis. De gelijkenis is door de zondeval teniet gedaan. Het beeld van God in de mens is weliswaar niet vernietigd, maar wel beschadigd. Pas door de heiliging kan de mens toegroeien naar de gelijkenis met God. Hier ligt een verschil met streng protestantse theologen die leren dat ook het beeld van God door de zondeval is vernietigd. Zo ver gaan de orthodoxe en katholieke traditie niet.

Oerzonde

Er is verschil in opvatting over de zonde van Adam en haar gevolgen tussen de westerse kerken en de oosterse kerken. De zonde van Adam is door de H. Augustinus opgevat als *erfzonde*: een zonde die alle mensen van hun stamouders Adam en Eva erven. Deze erfzonde wordt volgens de H. Augustinus overgedragen bij de conceptie, dus door de seksualiteit, die voortkomt uit de begeerte. Deze gedachte volgt zeker ook uit het negatieve beeld van de seksualiteit dat Augustinus meekreeg door het manicheïsme, een stroming waar hij zich nooit helemaal van heeft losgemaakt. Zo is de mensheid getekend door deze erfzonde, een ‘massa peccata’ (zondige massa), een ‘massa damnata’ (verdoemde massa) en daardoor van God los. Maar door de verlossing door Christus, die zichzelf offerde op het kruis, is de mens weer acceptabel voor God en schenkt God de mens zijn genade. Door de doop krijgen wij hieraan deel. Zo werd in de westerse traditie de kruisdood van Jezus vooral gezien als uitboetend offer voor de verzoening en verlossing van zonde. Terwijl de kruisdood van Jezus in de orthodoxe traditie allereerst de doorgang naar de Verrijzenis en ook voor ons de overwinning op de dood betekent. Het offer van Zijn leven is hier veeleer het bewijs van zijn diepe solidariteit met de zondige mensheid, gericht op verzoening. Niet alle westerse theologen delen de augustijnse visie op de erfzonde

helemaal. In de nieuwe *Katechismus van de Katholieke Kerk* van 1992 zijn er correcties te lezen die zeker ook beïnvloed zijn door de Griekse kerkvaders en theologen van de orthodoxe en Byzantijnse traditie. Bij hen komt men de visie over de erfzonde in de strikt augustijnse vorm niet tegen. De heilige Ireneüs (2^e eeuw) zei over Adam dat hij nog maar een kind was en dat diens overtreding nog maar een begin was. Want dan volgt de moord van Kain op Abel en zo wordt het van kwaad tot erger, tot aan de algehele verdorvenheid in de dagen van Noach, wat tot de zondvloed leidde.

Een voortgaand proces

Het kwaad wordt hier gezien als een voortgaand proces, waarbij mensen elkaar steeds beïnvloeden en na-apen. (Ook de *Katechismus van de Katholieke kerk* van 1992 spreekt van een ‘invasie van zondigheid’.) Maar tegelijk wijzen de kerkvaders erop dat God bezig is om vanaf het begin mensen te heiligen: vanaf het schuldeloze offer van Abel, tot de rechtvaardige Noach en het geloofsvertrouwen van Abraham. Ook hier is er een proces, en wel van heiliging. De Orthodoxe kerk vereert dan ook de heiligen van het Oude Verbond, die in hun verlangen en hoop steeds meer toelevten naar de komst van Christus. Johannes de Doper en Maria, de Moeder Gods, verbinden zo het Oude met het Nieuwe Testament. Met de overtreding van Adam en de toenemende zonde is wel het kwaad in de wereld gekomen, en daarmee ook de dood en de lichamelijke aantasting. De orthodoxe traditie erkent dat Maria geheel zonder zonde is, maar dat zij wel deelt in de gevolgen van de zondeval, zoals lichamenlijk verval en dood. De Orthodoxe Kerk weet daarom niet goed raad met het negentiende-eeuwse rooms-katholieke dogma dat Maria zonder erfsmet is ontvangen. In de orthodoxe traditie spreekt men niet over het erfelijke karakter van de zondeval. Het gaat er in de orthodoxe traditie in wezen om dat niemand zich kan onttrekken aan het kwaad en de gevolgen daarvan.

Niemand kan zeggen: ‘Daar heb ik niets mee te maken’, zelfs al zou je zelf geheel zonder zonde zijn. Wij zijn allemaal verantwoordelijk, ook voor het geheel.

Uitgaande van de kerkvaders en vanuit de orthodoxe traditie zijn er correcties en aanvullingen te geven op de traditionele westerse leer over de erfzonde:

- In plaats van te spreken over erfzonde is het beter te spreken van oerzonde: de mensheid

aan het sterven en verrijzen van Christus. Zo leert ook de Katholieke Kerk sinds het Tweede Vaticaans Concilie. Zo wordt de oude mens, getekend door zonde, losgelaten om geleidelijk aan steeds meer de nieuwe mens te worden. We mogen de oude vrees loslaten dat onschuldige kinderen die niet gedoopt gestorven zijn geen deel zouden krijgen aan de vruchten van de verlossing.

Het gaat dus ook bij de zondigheid van de mensen om een diepe solidariteit, ook in het delen van de schuld. Zonde is altijd iets ook van mensen samen, waar we met zijn allen allemaal in verward zijn. Terwijl toch ieder zijn of haar eigen verantwoordelijkheid behoudt.

In die zin is de Veertigdagentijd ook een tijd van boete, boete voor wat wij mensen samen kapot maken. In onze tijd kunnen we denken aan de aantasting van het milieu, de uitbuiting van de aarde en het verspillen van schaarse grondstoffen, en het uitbuiten van arme volkeren, waar we met zijn allen zeker in de rijke landen aan meedoen. De Grote Vasten is een tijd om je eigen aandeel daarin kritisch te onderzoeken en te proberen er iets in te verbeteren. Het woord zonde is in de westerse traditie nog wel eens opgevat als overtreding van een van buitenaf aan de mens opgelegde wet. Het westen is door juridisch denken beïnvloed. In het oosten denkt men meer mystiek. In de Griekse taal betekent zonde letterlijk: wat zijn doel mist (*hamartia*). Het gaat om gemiste kansen, om het missen van je diepste bestemming, het niet bereiken van waar je voor geschapen bent. En dit doel bereik je slechts in diepe solidariteit en verbondenheid met anderen. Wij zijn elkanders ledematen.

Adam en Eva en de zondeval. Mozaïek uit 1140 in de Palatina-kapel te Palermo (Sicilië, Italië).

- is vanaf haar begin door het kwaad getekend.
- De 'zonde van Adam' betekent onze gezamenlijke menselijke schuld, waaraan geen mens zich kan onttrekken. Men hoeft niet alle schuld te leggen bij de eerste mensen Adam en Eva, omdat dit geen historische personen zijn. Het woord Adam duidt immers de mensheid als geheel aan.
- De kerkvaders zien de oerzonde niet vanuit een statische visie. Zij zien een ontwikkeling in het kwaad, zoals ze ook vanaf het begin een ontwikkeling tot heiliging ontdekken.
- De verlossing van de erfzonde hoeft niet eenzijdig aan het ene moment van de kruisdood van Christus verbonden te worden, hoe belangrijk Zijn verzoenend offer ook is. De verlossing is ruimer: heel het optreden van Christus vanaf zijn menswording, zijn prediking en genezingen, zijn lijden, dood en verrijzenis tot en met zijn hemelvaart en Geesteszending is verlossend.
- De doop is veel meer dan 'het afwassen van de erfzonde'. In de oude kerk en in de Orthodoxie waar de doop door onderdompeling geschiedt, wordt de doop gezien als deelname

Paul Brenninkmeijer

Drie parochies onder één dak

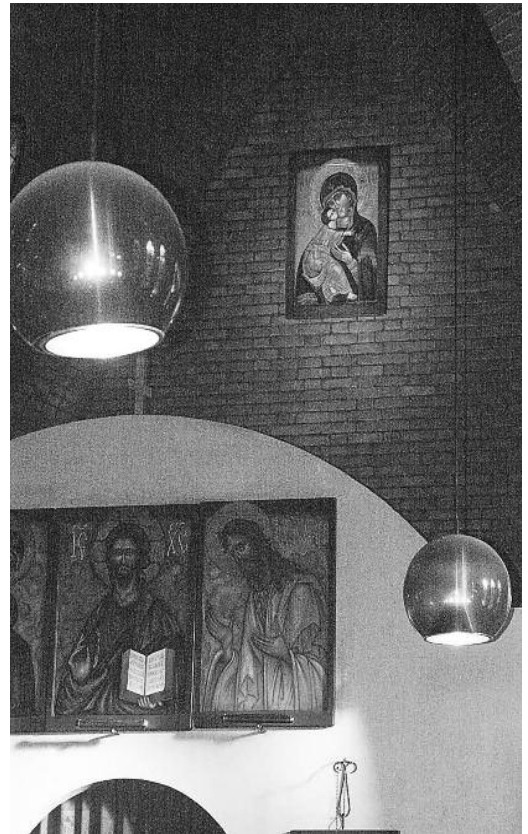
De 'Byzantijnse kapel' in Nijmegen

Sinds 1988 gebruikt de katholieke gemeenschap van de Byzantijnse ritus, toegewijd aan de Blijde Boodschap (Blagovesčenskaja), in Nijmegen haar eigen 'Byzantijnse kapel'. De statuten van de stichting geven de volgende doelstellingen: het beheren van de kapel, het bevorderen van de Byzantijnse ritus en het bevorderen van de oecumene. Sinds zeventien jaar maakt de Servisch-orthodoxe parochie van de heilige Savva gebruik van de kapel. Vijf jaar geleden is de Russisch-orthodoxe parochie van de heilige patriarch Tichon daar bij gekomen. Zo is een bijzondere samenwerking ontstaan. Paul Baars, die behalve redactielid van Pokrof ook secretaris van de Byzantijnse kapel is, vertelt over deze wonderlijke plek.

De katholieke gemeenschap van de Blijde Boodschap te Nijmegen is voortgekomen uit 'Pokrof Oosters Werk' van de paters Kapucijnen. Haar eerste priester pater Zacharias (Anthonisse) had een tijd als priester gewerkt in de Estische stad Narva, vlak bij Pskov, de huidige Russische zusterstad van Nijmegen. Estland was toen, tussen de twee wereldoorlogen, net als nu een zelfstandige staat. Het werk van de Kapucijnen in Narva moest de springplank worden voor een missie in Rusland zelf. Maar zo'n missie bleek niet mogelijk binnen de Sovjet-Unie. Toen de Sovjet-Unie in 1939 Estland annexeerde, moest Zacharias vluchten.

Het begin

In 1949 kreeg pater Zacharias een aanstelling aan de Nijmeegse Universiteit als hoogleraar theologie. Hij gaf daarbij Russische les en ging voor in de katholieke Byzantijns-Slavische vieringen. Er was toen al een koor. Daar ligt het begin van onze gemeenschap. Rond 1956 kregen we een eigen kapel op de zolder van een school in de Stieltjesstraat. Toen de school in 1988 gesloopt werd, kon men gelukkig verhuizen naar de kloosterkapel van de zusters 'Dochters van Onze Lieve Vrouw' aan de Dobbelmanweg in Nijmegen. Het is een van de mooiste kapellen van Nijmegen, vrij intiem, niet te groot en niet te klein, gebouwd in 1936 door het architectenbu-

1 Byzantijnse kapel van Nijmegen. (Foto: S. Savtchenko)

reau Poudenroyen in een stijl die aan *jugendstil* doet denken. De sacristie en de koffiekamer bieden mogelijkheden voor recreatie, koorrepetities of catechese. Wanneer het goed weer is, kun je in het parkje naast de kapel je benen strekken. Een aantal iconen, o.a. in de iconostase van de kapel, zijn van de hand van Henk Schoonwater († 1998), de eerste iconenschilder van Nijmegen. De meeste andere iconen van de gemeenschap zijn reproducties. Zijn vrouw Katrijn maakte voor de gemeenschap enkele geborduurde iconen en een *plaščenitsa* (lijkwade, epitafios), die door kenners zeer hoog worden gewaardeerd.

Van enig wantrouwen naar samenwerking
Servisch-orthodoxen in een katholieke kapel? Dat lag in 1991 niet voor de hand. Zou de kerkleiding in Belgrado dat accepteren? Zouden 'ze'

achter onze rug niet op ons schelden? Maar zo liep het gelukkig niet. De Serviërs voelen zich inmiddels thuis in de kapel en ervaren de samenwerking als logisch. "Als christenen moeten we elkaar helpen", zeiden ze tijdens het laatste gesprek met ons bestuur.

Vijf jaar geleden vond ook de Russisch-orthodoxe parochie onderdak in onze kapel. Je vindt daar meer Nederlanders. Veel leden van onze gemeenschap kennen de Russische kerkelijke situatie goed via de stedenband met Pskov en beheersen de Kerkoslavische liturgische taal redelijk. Hierdoor verloopt het contact makkelijker. Enkele leden van ons koor zingen ook mee in het Russisch-orthodoxe koor. De kapel wordt nu dus intensief gebruikt. Dat geeft haar ook bestaansrecht en de nodige middelen om de exploitatie financieel mogelijk te maken. Onlangs was er op één zondag een Goddelijke Liturgie, een 'Russisch' huwelijk en een Servische begrafenis. Alle fasen van het leven komen zo samen. Vooral rond Pasen, dat dit jaar zowel in Oost en als in West samenvalt, wordt het dringen. Toch verloopt de samenwerking meestal goed. Jammer dat zo iets in Oost-Europa vaak niet mogelijk is.

Verschillen respecteren

Er zijn mijns inziens vier voorwaarden voor goede samenwerking. Je moet je niet met elkaars interne aangelegenheden gaan bemoeien. Dat zou dodelijk zijn voor de goede verhoudingen. Ten tweede moet je zo veel mogelijk ruimte laten aan elkaars enigszins onderscheiden tradities en gevoelens. Dit laatste ervaar je rond de iconen.

▮ Geborduurde kersticoon door Kathrijn Schoonwater. (Foto: S. Savtchenko)

Het aantal iconen in de kapel neemt toe. Gelovigen nemen ze mee en laten ze achter. Niet al die iconen hebben een grote artistieke waarde. Ze zijn in 'onze' westerse ogen soms erg kitscherig. Maar ze weghalen doen we bijna nooit: want de gelovigen bidden met die iconen. Sommige meubels, die in de kapel opduiken, stuiten wel op onoverkomelijke bezwaren.

De devotie van de Russische en Servische gelovigen is indrukwekkend. Er worden veel kaarsen gebrand en veel bloemen meegenomen, waarmee de iconen van Henk en Katrijn worden opgefleurd. Dat is echt charmant.

Ten derde moet je de tijd nemen voor persoonlijk contact. Geen abstracte besluiten, maar gewoon regelmatig praten, eventueel met een glaasje erbij. Alles draait in Oost-Europa rond informele contacten. Tot slot - voorwaarde vier - moeten we bij een aantal liturgische zaken zorgvuldigheid betrachten.

Iedere gemeenschap gebruikt haar eigen 'antimins' (antimension, een doek met relikwie waarop de eucharistie op het altaar wordt gevierd). Na de viering wordt het altaar leeg gemaakt om ruimte te maken voor de volgende gebruiker.

De sociale samenstelling van de drie groepen is duidelijk anders. De Servische gemeenschap wordt gedragen door oudere 'gastarbeiders', schatten van mensen. Ze zijn meer nationaal en op zichzelf. De kerk en de etniciteit vallen samen. Daardoor kent men de wegen in Nederland slechter, wat soms tot misverstanden leidt. Het is de grootste groep. Op grote feesten zit de kapel vol: 150 mensen. De leden van de

'Russische' gemeenschap zijn meestal hoger opgeleid en wonen nog niet zo lang in Nederland. Je vindt er vrij veel gemengde huwelijken, waarbij de Nederlandse man meestal zijn Russische vrouw volgt en orthodox wordt. De Russisch-orthodoxe Kerk is de laatste eeuwen de meest universele orthodoxe kerk geweest met meer internationale contacten en invloeden. Op grote feesten komen er rond de 80 mensen. Voor beide gemeenschappen is hun kerk ook een sociaal gebeuren, een plaats waar je elkaar in de eigen sfeer en taal kunt ontmoeten. 's Zondags na de liturgie wordt er royaal gegeten en gedronken. Zo ontstaat een gas-

| Echt orthodox: winkeltje van de Russisch-orthodoxe gemeenschap achter in de kapel. (Foto: S. Savtchenko)

tvrije oase. Soms krijgt de heimwee of het klagen de overhand.

De katholieke groep is meer intellectueel. Sommigen komen voor de eredienst, anderen voor de Russische cultuur, zang en taal. We leven minder Bourgondisch en meer individualistisch. De sfeer is wat somber. Zaterdag na de liturgie houden wij het bij een gezellig kopje thee of koffie. Daarna snellen we naar huis, naar de volgende afspraak of familieverplichting. Voor alle drie de groepen gelovigen, zowel orthodox als katholiek, geldt dat de kennis van de eigen traditie beperkt is. Op dat vlak is nog heel wat werk te doen.

Aanpassing van het interieur

Het interieur van de kapel is op dit moment versleten en wordt door alle betrokkenen als te somber ervaren. Na overleg met de betrokken besturen en priesters is besloten de kapel op te frissen. De stofnesten, de as en het roet zijn weggehaald. Alleen daardoor al is alles een tint lichter geworden. Enkele mooie iconen van Henk Schoonwater zijn op de zolder terugge-

vonden en weer opgehangen, waaronder een prachtige Moeder Gods Vladimirskaja. Er is een nieuwe verwarmingsketel geplaatst en de verstopte afvoeren zijn ontstopt. Voor een aantal iconen zijn nieuwe lampada's gehangen. De ene vuilniszak na de andere droegen we weg. Iedere parochie heeft nu een eigen kast. Het aantal kopjes, borrelglaasjes, borden, pannen, magnetrons, koffieapparaten en de drankvoorraden groeien. Je voelt zo dat de kapel leeft.

De kapel van de zusters was ooit van de Latijnse ritus. Een aantal elementen van de inrichting van de kapel is typisch rooms-katholiek gebleven, zoals de banken, het glas-in-lood en het tabernakel van de zusters, dat nog in de altaarruimte hangt. Typisch Nederlands is baksteen, die veelvuldig in het gebouw is toegepast. Er zijn gesprekken gaande over meer ingrijpende veranderingen in de inrichting. Er ligt het voorstel om een deel van de banken te verwijderen. Die kunnen, wanneer dat nodig is, vervangen worden door stoelen. Vader Sergi Merks van de Russisch-orthodoxe parochie zal een voorstel doen voor verandering van de ico-

nostase. Het idee is om deze lichter te maken en er de iconen van de twaalf grote kerkelijke feesten in aan te brengen. Er gaan zelfs stemmen op om een deel van de muren wit te schilderen. Op zich is alles bespreekbaar. Maar het moet wel zorgvuldig gebeuren. Er is het gevaar dat de inrichting een mengelmoes wordt van heel verschillende stijlen uit verschillende culturen. We mógen ook niet alles zo maar veranderen, omdat de kapel een gemeentelijk monument is.

Onzekere toekomst

De Servische parochie heeft een moeilijke tijd gehad, o.a. omdat ze geen eigen priester meer had. Dat is nu opgelost. Een jonge priestermonnik, vader Dušan Erdelj, is uit Vojvodina gekomen voor drie Nederlandse parochies, waaronder de Nijmeegse. Maar dat betekent voor hen wel een grote financiële belasting. De Russisch-orthodoxe parochie is organisatorisch sterker. Het koor heeft een professionele dirigent en doet het goed. Zorgenkind is op dit moment de katholieke groep. Het aantal kerkgangers is sterk afgenomen: nog maar 5 tot 15 mensen. Er zijn veel mensen gestorven en bijna geen nieuwe bij gekomen. Het koor wordt kleiner, maar heeft nog genoeg kwaliteit om door te gaan.

Hierdoor is een onevenwichtigheid ontstaan. De kleinste groep 'is de baas' en moet ook het werk doen: het beheer van de kapel, terwijl de parochies van de heilige Savva en Tichon uitgroeien tot volwaardige parochies.

In 1991 bezocht de Russisch-orthodoxe priester vader Pavel Adelheim (zie een paaspreek van hem op pp 12-14) uit Pskov onze kapel. Hij ging voor in een *moleben* tot de Moeder Gods samen met vader Piet Al en wijlen vader Antoni Vriens. Hij verklaarde toen: "Wij kunnen als kerken helaas niet alles samen doen. Maar wat we wél samen kunnen doen, móeten we ook samen doen!" Dat hebben we in onze kapel de jaren daarna goed en met plezier waar gemaakt. Mijn eigen betrokkenheid is geleidelijk toegenomen. Eerst kwam ik alleen om te zingen. Nu heeft de kapel voor mij iets heiligs gekregen. Het onderhoud van de kapel helpt mij ook mijn innerlijk te onderhouden, dat in al die jaren zo met haar geschiedenis verbonden raakte. Het geeft mij een band met de mensen, die er nu komen en die er vroeger kwamen om te bidden en om elkaar te ontmoeten.

Paul Baars

Paul Baars is secretaris van Byzantijnse kapel in Nijmegen

Kleine zijkapel met iconen, de onderste evident hedendaagse Russisch. (Foto: S. Savtchenko)

Ethiopische debtera's dansen tijdens een liturgische plichtigheid. (Foto: L. van Leijzen)

Egypte; de praktijk is volledig anders in een land dat al decennia lang in gijzeling wordt gehouden door een sterke minderheid van moslimfundamentalisten. De staat bestrijdt de grootste uitwassen onder hen, maar houdt ze tegelijk te vriend door een geprivilegieerde positie van de islam in stand te houden. De gematigde moslims in Egypte ijveren al langer voor een betere situatie van religieuze minderheden in het land, niet in de laatste plaats vanuit het besef dat ook zij in de ogen van de islamisten een minderheid van verfoeilijke dissenters vormen. (Bron: Trouw)

ORIËNTAALS-ORTHODOX EN ROOMS-KATHOLIEK

Op 1 februari jl. werd de zevende ontmoeting van de gemengd rooms-katholieke en oriëntaals-orthodoxe dialoogcommissie afgesloten. De kerken die zich ooit niet konden vinden in de uitspraken van het Concilie van Chalcedon (451), worden vaak aangeduid als oriëntaals-orthodoxe kerken. Bekende oriëntaals-orthodoxe kerken zijn de Koptische Kerk en de Armeense Kerk, maar ook de Ethiopische-orthodoxe Kerk. Hoewel de oriëntaals-orthodoxe Kerken één christologisch belijden hebben, hebben zij meerdere liturgische tradities, die soms ook zeer kunnen uiteenlopen. Zo is een Armeense dienst qua sfeer en uiterlijk amper te vergelijken met een Ethiopische (zie foto en cover met o.a. dansende liturgen). De commissie was in Libanon bijeen op uitnodiging van de Armeens-episcopale katholikos Aram I van Cilicië, die zetelt te Antelias (bij Beiroet). De dialoogcommissie, bestaande uit dertig theologische experts, werkt aan een oplossing voor de kerkelijke breuk die naar aanleiding van het Concilie van Chalcedon meer dan 15 eeuwen geleden is ontstaan. De vergaderingen werden geleid door de Koptisch-orthodoxe metropoliet amba Bishoi van Damietta (Egypte) en kardinaal Walter Kasper van de Vaticaanse Raad voor de Eenheid. Centraal stond de vraag naar de

praktische modellen van kerkelijke eenheid tot in de vijfde eeuw. Katholikos Aram I, die als president van de Wereldraad zich ook altijd op een ruimhartige en weinig dogmatische wijze heeft ingezet voor de oecumene, drong bij de opening van de bijeenkomst aan op een sterkere samenwerking bij actuele en morele uitdagingen en niet te blijven staan bij een slechts op academische leest geschoeide dialoog. (Bron: katholieknederland)

MOSLIMSTEUN VOOR CHRISTENEN

De aanslagen van letterlijk 'moord en doodslag' op Koptische christenen tijdens hun kerstnacht (6-7 januari 2010) in het Zuid-Egyptische Nagaa Hamadi (beroemd vanwege de daar gevonden gnostische handschriften in de jaren '40) zijn ook in Egypte zelf niet zonder respons gebleven. O.a. via internet verklaarden 'liberale' moslims zich solidair met hun christelijke landgenoten. Men klaagde de politieke en maatschappelijke situatie in Egypte aan, waar de soennietische islamietische gemeenschap (oemma) structureel een voorkeursbehandeling krijgt. Hiermee wordt, aldus deze moslims, een klimaat gecreëerd van discriminatie en onderdrukking van andere geloofsgemeenschappen, niet alleen christenen, maar ook sjiieten en bahai's. Op papier bestaat er godsdienstvrijheid voor de wet in

PATRIARCH IRENEJ EN DE KATHOLIEKEN

De op 22 januari jl. nieuw gekozen Servische patriarch Irinej (Gavrilovič) is een warm voorstander van betere betrekkingen met de Rooms-katholieke Kerk. Paus Benedictus XVI heeft Irinej Gavrilovič gefeliciteerd met zijn installatie als nieuwe patriarch van de Servisch-orthodoxe Kerk op 23 januari. Als bisschop van Niš had Irinej al gezegd dat hij niet tegen een eventueel pausbezoek aan zijn land zou zijn. Dat was op dat moment in de Servisch-orthodoxe Kerk een betrekkelijke bijzonder standpunt. Op 28 januari liet Irinej, op dat moment een week patriarch, weten voorstander te zijn van een grote oecumenische ontmoeting in Servië in 2013 ter gelegenheid van het 1700-jarig bestaan van het Edict van Milaan, waarmee de Romeinse keizer Constantijn het christendom in 313 godsdienstvrijheid gaf. De paus zou daarbij ook prominent uitgenodigd zijn. Het Vaticaan verwelkomde de suggestie van de nieuwe patriarch "met grote vreugde" en als "zeer bemoedigend". (Bron: katholieknederland)

Katholieke Oosterse Liturgievieringen april - mei 2010

Amsterdam
Occohofje, Nieuwe Keizersgracht 94

Delft
Oude Delft 18

's-Gravenhage
Huize Maria Ecclesiae, Eisenhowerlaan 120

Eindhoven
Eikenburg, Aalsterweg 289

Haarlem
Janstraat 41

's-Hertogenbosch
Catharinakerk, Kruisbroederhof 4

Maastricht
Kapel Zorgcentrum Amby Achter de Hoven 25, 6225 EK

Nijmegen (BG)
Dobbelmannweg 3, tel. 024-3233503

Nijmegen (NBK)
Titus Brandsma-gedachteniskerk (Jozefkerk), Keizer Kareplein

Rotterdam
Eendrachtskapel, Eendrachtstraat 95, 3012 XH

Tilburg
Kapel verzorgingscentrum St. Jozefzorg, Kruisvaarderstraat 32

Utrecht (BG)
Kapel Zorgcentrum West, ingang Kanaalstraat 197

Amsterdam: (Byzantijnse Gemeenschap)
Zondag 4 april, Eerste Paasdag, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Alle diensten van de Byzantijnse Gemeenschappen (BG) in het land zijn onder voorbehoud. Voor verdere informatie: www.pokrof.nl of het desbetreffende secretariaat.

Delft: (BG)
Vrijdag 2 mei, Goede Vrijdag, 19 u: Vespers en Graflegging.
Zondag 11 april, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 9 mei, 10 u: Goddelijke Liturgie.

Eindhoven: (BG)
Maandag 5 april, Paasmaandag, 11.30 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 2 mei, 11.30 u: Goddelijke Liturgie.

's-Gravenhage: (BG)
Donderdag 1 april, Witte Donderdag, 10 u: Vespers en Basiliusliturgie; 20 u: Dienst van de Twaalf Evangelien.
Vrijdag 2 april, Goede Vrijdag, 14.30 u: Vespers en Graflegging.
Zaterdag 3 april, 8 u: Vespers en Basiliusliturgie; 19 u: Paasmetten en Goddelijke Liturgie.
Zondag 4 april, 12.30 u: Goddelijke Liturgie bij de Hongaarse gemeenschap in "Marlotkerk", Bloklandenplein in Den Haag.
Zaterdag 24 april, 19 u: Vespers.
Zaterdag 25 april, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 22 mei, 19 u: Vespers.
Zondag 23 mei, Eerste Pinksterdag, 10 u: Goddelijke Liturgie.

Haarlem: (BG)
Zaterdag 8 mei, 19.30 u: Goddelijke Liturgie.

's-Hertogenbosch: (Johannes van Damascusgemeenschap)
Iedere zondag 10.15 uur: Goddelijke Liturgie; soms bij afwezigheid van een priester Metten i.p.v. Goddelijke Liturgie.
Bijzondere diensten:

Donderdag 1 april, Witte Donderdag, 17 u: Vespers en Basiliusliturgie ter gedachtenis aan het Laatste Avondmaal; 20 u: Dienst van de Twaalf Evangelien - de Lijdensgeschiedenis in twaalf lezingen.
Vrijdag 2 april, Goede Vrijdag, 15 u: Vespers van Goede Vrijdag, gevolgd door de Graflegging; 19 u: Metten van de Klaagzangen bij het Graf met processie met het Epitafion.
Zaterdag 3 april, Paaszaterdag, 's morgens geen dienst; Paaszaterdagavond, 22 u: Paasnachtviering met overbrenging van het Epitafion naar het altaar. Daarna ontsteken van de paaskaars en Paasevangelie, gevolgd door feestelijke Paasnacht-metten en de Goddelijke Liturgie van

Johannes Chrysostomus. Aan het einde zegening van paasmandjes. Na afloop naviering in de vorm van gezellig samenzijn. NB Paasmorgen en Tweede Paasdag: géén vieringen.

Zondag 11 april, Tweede Zondag van Pasen, Thomaszondag, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 18 april, Derde Zondag van Pasen, Zondag van de Balsemdragende Vrouwen, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 25 april, Vierde Zondag van Pasen, Zondag van de Lamme Man, 10.15 u: Mettendienst.
Zondag 2 mei, Vijfde Zondag van Pasen, Zondag van de Samaritaanse Vrouw, Zondag voor de Oosterse Kerken, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 9 mei, Zesde Zondag van Pasen, Zondag van de Blindgeborene, 10.15 u: Goddelijke Liturgie. Donderdag 13 mei: Hemelvaart van onze Heer, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 16 mei, Zevende Zondag van Pasen, Gedachtenis van de Vaders van het Eerste Oecumenische Concilie te Nicea (325), 10.15 u: Goddelijke Liturgie.

Zondag 23 mei, Pinksteren - Triniteitszondag, 10.15 u: Goddelijke Liturgie. *Na de Liturgie de Kniegebeden.* Op Tweede Pinksterdag geen dienst.
Zondag 30 mei, Eerste Zondag na Pinksteren - Allerheiligen, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.
Voor informatie over de diensten: www.byzantijnsekapel.nl of mevrouw Wem Timmermans (06-5362292) of mevrouw Myryam Corsten (073-6148508).

Hilversum: (Utrechts Byzantijns Koor)
Zondag 16 mei, 10 u: Goddelijke Liturgie in parochie O.L.Vrouw Onbevlekt Ontvangen, Koninginneweg 40. 1211AS.

Maastricht: (BG)
Zondag 18 april, Derde Zondag van Pasen, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Maandag 24 mei, Tweede Pinksterdag, 10 u: Goddelijke Liturgie.

De Meern: (UBK)
Zondag 11 april, 10 u: Goddelijke Liturgie in parochie Licht van Christus, Pastoor Boelenslaan 9. In deze dienst wordt ook de nagedachtenis gevierd van dr. M. Antonowycz, oprichter en eerste dirigent van het Utrechts Byzantijns Koor.

Nijmegen: (BG)
Zaterdag 24 april, 19 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 22 mei, 19 u: Goddelijke Liturgie.

Nijmegen: (Nijmeegs Byzantijns Koor)
NB Zaterdag 4 april, Pasen is er geen dienst!
Zaterdag 10 april, Viering van de Tweede Zondag van Pasen, 19 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 8 mei, Viering van de Zesde Zondag van Pasen, 19 u: Goddelijke Liturgie.
Zaterdag 22 mei, Vooravond van Pinksteren, 19 u: Vespers van Pinksteren.

Voor informatie over Nijmeegs Byzantijns Koor:
<http://www.hetnbnk.nl/>

Roosendaal: (BG)
Zondag 30 mei, Eerste Zondag na Pinksteren, 14 u: Goddelijke Liturgie in O. L. Vrouwe-parochie, Kade 23.

Rotterdam: (BG)
Zondag 2 mei, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.

Tilburg: (TBK)
Vrijdag 2 april, 19 u: Vespersdienst van Goede Vrijdag.
Zaterdag 3 april, 21 u: Viering van de Paasnacht
Zondag 25 april, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Maandag 24 mei, Tweede Pinksterdag, 10 u: Goddelijke Liturgie.
Website TBK:
www.tilburgsbyzantijnskoor.nl

Utrecht: (BG)
Maandag 5 april, Maandag van Pasen (Tweede Paasdag), 10 u: Goddelijke Liturgie in St. Antoniuskerk, Kanaalstraat 200.
Zondag 18 april, Zondag van de Balsemdragende Vrouwen, 10.30 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 16 mei, Zondag van de Vaders van het Eerste Oecumenische Concilie te Nicea (325), 10.30 u: Goddelijke Liturgie.
Zondag 23 mei, Pinksteren, 10.30 u: Goddelijke Liturgie.

De illustraties op de omslag:

Voorzijde: Ethiopische liturgische dans, afbeelding op perkament (20e eeuw).
Achterzijde: Ethiopische liturgische lezing, idem. (Collectie Nijmeegs Volkenkundig Museum)

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

